

Bartulović, B.

SAKRALNO SLIKARSTVO POLJIČKE KNEŽEVINE U XVII. I XVIII. STOLJEĆU

Sažetak: Sakralna likovna djela u crkvama povijesne Poljičke kneževine imala su dvojaku edukativnu zadaću. Prva zadaća bila je približavanje vjere puku kroz informacije koje su ta djela nosila. Druga i dugoročnija zadaća bila je stvaranje odnosa prema likovnoj estetici kroz ponuđenu sakralnu umjetnost. Poljička kneževina zajednica je isključivo sela, katuna, smještenih između rijeke Cetine i Jadranskog mora na jugu i planine Mosor na sjeveru. Nastajala je u dugom procesu kroz stoljeća i održala neovisnost do 1807. godine. U poljičkoj društvenoj zajednici Crkva je bila jedini nositelj pismenosti i umjetnosti. Slike su u poljičke crkve stigle preko darovatelja. Likovni majstori talijanskog porijekla Matej Otoni, Giovanni Francesco Fedrigazzi i Filippo Naldi radili su slike za poljičke crkve u XVII. i XVIII. stoljeću. Pri analizi ovih slika treba uvažavati njihovu vezanost za mjesto i vrijeme nastanka. Svako izdvajanje iz cjeline dovelo bi objediniti i analizirati u okviru prostora za koji su nastale i u kojem se i te slike pred nepovoljan sud kritike. Bilo je potrebno sve majstore i njihove radove danas nalaze. U poljičkim crkvama ostaje još neistraženih likovnih djela.

Ključne riječi: Otoni, Fedrigazzi, Naldi, Poljička kneževina, sakralno slikarstvo

O autoru: prof. dr. art. Bartulović, B[ranimir], Sveučilište u Mostaru, Akademija likovnih umjetnosti Široki Brijeg, Alojzija Stepinca 16, 88220 Široki Brijeg, Bosna i Hercegovina, branimir.bartulovic@alu.sum.ba

Bartulović, B.

RELIGIOUS PAINTING IN THE POLJICA DUCHY IN 17th AND 18th CENTURY

Abstract: Religious paintings in the churches of the historic Poljica Duchy played a dual educational role. Their first task was to bring the religion closer to the common people through the information the paintings carried. The second, long-term task was to create a relationship to aesthetics in painting through the religious art offered. The Poljica Duchy was a community of villages, katuns, only, located between the river Cetina and the Adriatic Sea to the south, and the Mosor mountain to the north. It developed over several centuries and remained independent until 1807. In the Poljica society, the Church was the only source of literacy and art. Paintings arrived to the churches of Poljica through donors. Italian masters Matej Otoni, Giovanni Francesco Fedrigazzi and Filippo Naldi made paintings for the churches of Poljica in 17th and 18th century. Analyses of these painting should take into account their connection to the place and time of their creation. Any singling out from the whole would result in negative reviews of the individual paintings. All the masters and their works need to be grouped and analysed within the location for which the works were made and where they remained until the present day. The churches of Poljica still hold paintings that have not been explored.

Key words: Otoni, Fedrigazzi, Naldi, Poljica Duchy, religious painting

Author's data: Prof. Ph. D. Bartulović, B[ranimir], University of Mostar, Academy of Fine Arts Široki Brijeg, Alojzija Stepinca 16, 88220 Široki Brijeg, Bosnia & Herzegovina, branimir.bartulovic@alu.sum.ba

1. Uvod

Bogatstvo zajednice određuje stupanj razvoja umjetnosti. To je dokazivo na svim primjerima ljudske organiziranosti. Razdoblje srednjeg vijeka često je nazivano mračnim dobom, i baš taj mrak dao je opsežnu sakralnu umjetnost, na kraju porodilo je i renesansu. Umjetnost osvaja, prelijeva se i utječe. U centrima moći umjetnost cvjeta, do malih i siromašnih tek dopire. Tako je bilo i u Poljičkoj kneževini. U jednostavnosti i skromnosti svakodnevnog života, koja se jasno vidi kroz sačuvanu arhitekturu, stambenu i crkvenu, pojavljuje se općeljudska potreba za umjetnošću. Većina poljičkih crkava i kapelica nastoje imati oltarnu sliku. Kroz vrijeme i stradanja neke oltarne slike su zauvijek izgubljene. Nekoliko slika je preživjelo i danas stoje na oltarima kojima su namijenjene pri nastanku.

Prije kritičke procjene i ocjene poljičkih oltarnih slika neophodno je sagledati vrijeme, okolnosti, političke i ratne prilike, stupanj obrazovanosti i razmjere siromaštva te zajednice. Svaka pojedinost utjecat će na umjetnost, ali tako je i u svim drugim društvima, prije Poljičke kneževine, a i danas. Poljica su ratne i političke napade izdržavale stoljećima, sve do 1805./1807. kad gube samostalnost. U isto vrijeme i od istog osvajača samostalnost gube i neusporedivo bogatije i moćnije države.

2. Poljička kneževina

Poljička kneževina neobična je pojava u svome vremenu i okruženju. Smještena na obali Jadranskog mora, okružena sa zapada Mletačkom Republikom, sa sjeveroistoka područjem pod Osmanlijama, ukorijenjena u hrvatsku zemlju i tradiciju. Njezino povijesno vrijeme je srednji vijek. Neovisnost osigurava statutom, uređenjem i odnosom s osvajačima. Unutar poljičkih granica nalazi se oko 250 km² prostora. Na jugu od Omiša, na

zapadu do Stobreča, sjeveroistočno rijekom Cetinom do Blata, te Cetinom ponovno do Omiša, bila bi geografska granica Poljica.

Prema geografskim odrednicama Poljica se dijele na: Donja, Srednja i Gornja, sačinjenih od 12 katuna, danas 20 sela sa zaseocima. I to je glavno obilježje povijesne Poljičke kneževine: Poljička kneževina zajednica je isključivo sela. Način života Poljičana je seoski i sve poznate djelatnosti su seoske: zemljoradnja, stočarstvo, sitna trgovina. U Poljicima nema ni jedne gradske cjeline, niti nagovještaja mogućnosti urbanog organiziranja života. Nepostojanje putova uvjetuje da svi gradovi ostanu daleko i nedostupni. Obrazovanje i pismenost ipak prodiru među Poljičane. Pismenost se dokazuje pisanim statutom. Poljički statut (1440.) pisan je i dopunjavan zapadnom ćirilicom, poznatom kao hrvatska ćirilica, arvatsko pismo i bosančica. Svako poljičko selo ima crkvu, svi su činili Poljičku župu. Ovi predjeli isprepliću čudesno lijepu prirodu, krašku rijeku Cetinu, kamenu planinu Mosor, plodne i zelene udoline, pristupačnu obalu Jadranskog mora. Danas, kao i nekad priroda je očuvana, skoro nedirnutu, tek su ceste nešto šire i kuće nešto veće. Ljepota predjela okupira svaku misao. Ne možemo znati je li seljak iz Poljica, bio plemić, slobodnjak ili kmet, u svakom trenutku bio svjestan ljepote prirode koja ga okružuje. Ljepota prirodnog okruženja nije umanjivala teškoće života u Poljičkoj kneževini.

Darovatelji nekih poljičkih oltarnih slika su poznati i razvidno je da i tako skromni radovi prelaze novčane mogućnosti i znanja darovatelja. Kroz ideju darovanja oltarne slike, jasno se vidi velika želja za tračkom umjetnosti koja će biti dostupna cijeloj seoskoj zajednici. Poljički darovatelji sakralnog slikarstva imaju veliku i neusporedivu prosvjetiteljsku zadaću. Zajednici koja je u cijelosti okupljena samo u Crkvi, daruju mogućnost viđenja umjetnosti, koja bi bez takve prilike ostala nepoznata i nezamisliva. Može se pretpostaviti da su darovatelji i ugovarali kupovinu i izradu slike s putujućim majstorima. Slikari, majstori slikanja mogli su biti preporučivani i angažirani na izradi oltara ili

oltarnih slika. Dolazili su iz zapadnog svijeta u kojem je sakralna umjetnost cvjetala, gdje je vladalo obilje slikarstva, gdje se već izučavalo slikanje, umjetnost i estetika.

Za crkve Poljičke kneževine poznato je da su stvarali slikari Matej Otoni (Matei de Otonis), Giovanni Francesco Fedrigazzi i Filippo Naldi.

Temeljit rad na pregledu umjetnosti Poljica ostvario je i ostvaruje akademik Radoslav Tomić, koji je 1988. godine magistrirao radom *Poljica, prostor i spomenici*. Akademik Radoslav Tomić najvećim je dijelom pojedine poljičke slike pripisao njihovim autorima i sačinio kataloge slika ovih nedovoljno rasvijetljenih slikara.

O povijesti Poljica urađeni su opsežni povijesno-znanstveni radovi. Već do 1968. godine, prema *Poljičkom zborniku I.*, objavljeno je 410 bibliografskih jedinica za bibliografiju Poljica. Taj broj se znatno uvećao u posljednjih pedeset godina.

3. Poljičko sakralno slikarstvo

3.1 Otoni

Slikar XVII. stoljeća, Mate Otoni, tako se potpisao na oltarnoj slici u Gornjim Poljicima, u dokumentu u Sumartinu navodi se kao „MATEUS DE OTONIS PICTOR DICTUS SCOPOLI“. Fra Josip Soldo je istražujući utvrdio da je Matej Otoni 1681. godine po narudžbi bračkog plemića Nižetića, naslikao oltarnu palu, danas izgublenu, s čitljivim latinskim natpisom koji završava riječima: PER MANUS MATEI DE OTONIS PICTORIS DICTI SCOPOLI Ann Dom MDCLXXXI. Tijekom 2014. godine akademik Radoslav Tomić objavljuje nove, dokumentirane nalaze o životu slikara Mateja Otonija. Analizirajući dva prethodna latinska natpisa na dokumentu i na slici, utvrdio je da je latinska riječ Scopoli, uslijed nečitkosti pogrešno čitana, u tekstu ustvari piše: Napoli. Prema tome, napisano je: PER MANUS MATEI DE OTONIS PICTORIS DICTI

NAPOLI. I natpis na dokumentu glasi: MATEUS DE OTONIS PICTOR DICTUS NAPOLI. Slikar Matej Otoni nedvojbeno se povezuje s imenom Matej Napoli. Ovim otkrićem došao je Tomić do još nekoliko dokumenata u zadarskom Arhivu koji se odnose na slikara Mateja Otonija Napolija. Razvidno je da je slikar Matej Napoli sa suprugom Mandalenom krstio dijete, sina Antuna Mariju u Zadru, 1660. godine. Arhivski dokumenti iz Sutivana govore da je imao još troje djece. Sa suprugom Mandalenom rođenom Zuanić, Sutivankom, u Sutivanu je krstio još troje djece: kći Bartulu, 1668., kći Franicu, 1674., sina Petra, 1677. godine. Poslije ovih nalaza akademik Radoslav Tomić je slikaru Otoniju pripisao još nekoliko dosad nerazjašnjenih slika u crkvama Dalmacije. [16]

Matej Otoni radio je oltarne slike u mnogim poljičkim crkvama. Dvije slike je autor datirao 1686. i 1688. godine. Navedene su samo slike koje su do danas sačuvane, sa selima i crkvama u kojima se nalaze:

- selo Ostrvica, crkva svetog Nikole: slika *Bogorodica s djetetom, svetom Jelenom, svetom Barbarom, svetim Nikolom, svetim Franom i svetim Antom* (1686.), ulje na platnu
- selo Ostrvica, crkva svetog Nikole: slika *Bogorodica od Presvetog Ružarija sa svetim Dominikom i svetom Barbarom, svetim Ivanom Krstiteljem i svetim Antom*, (1688.), ulje na platnu
- selo Jesenice, župna crkva svetog Roka: slika *Bogorodica od Presvetog Ružarija sa svetim Dominikom i svetom Katarinom Sijenskom*, (s.a.), ulje na drvetu
- selo Tugare, crkva svetog Roka: slika *Navještenje sa svetim Rokom, svetim Antom i Ivanom Krstiteljem i Bogom Ocem*, (s.a.) ulje na drvetu, prenesena iz stare crkve svetog Roka u Umama, oslikan i predoltarnik s likom svete Katarine Aleksandrijske
- selo Tugare, crkva svete Kate: slika *Bogorodica Bezgrešnog začeca sa svetim Antom i svetom Katarinom Aleksandrijskom*, (s.a.), ulje na

drvetu, oslikana i dva drvena predoltarnika, likovi svete Katarine Aleksandrijske i svetog Mihovila

- selo Dubrava, crkva svetog Arnira: slika *Bogorodica sa Djetetom, sa svetim Ivanom Krstiteljem, svetim Arnirom i Bogom Ocem*, (s.a.), ulje na drvetu (slika je u župnoj kući) i drveni predoltarnik
- selo Dubrava, crkva svetog Arnira: slika *Gospa Snježna sa svetim Jurom, svetim Mihovilom i Bogom Ocem*, (s.a.), ulje na drvetu, (slika je u župnoj kući)
- selo Donji Dolac, crkva svetog Roka: slika *Bogorodica Bezgrešnog začeca sa svetim Jurom, svetim Rokom, svetim Sebastijanom i Bogom Ocem*, (s.a.), ulje na platnu.

Pored slika, Otoni je izrađivao i drvene ukrasne okvire, oltare i predoltarnike. U Tugarama su sačuvana četiri Otonijeva predoltarnika, i dvije oltarne slike, u crkvi svete Kate i u crkvi svetog Roka. Crkva u tugarskom zaseoku Ume sagrađena je 1725. godine na mjestu stare crkve koju 1711. spominje nadbiskup Stjepan Cupilli. Zidana je kamenom, jednobrodna, pod svodom s pravokutnom apsidom prema istoku i drvenim korom prema zapadu. Urađena je obnova crkvice s izvedbom građevinskih i konzervatorskih radova. Crkva svetog Roka u Umama smještena je u selu nenastanjenom i davno napuštenom. Crkva i borova šuma čine prirodan sklad i sjedinjenost. Crkva je na uzvisini, s bočne sjeverne strane otvara se vidik na Mosor, a na zapadu na široke borove strane. Zaselak Ume sa svojom crkvicom i starim poljičkim kućama krase nenarušena prirodna ljepota, pravi dar na zemlji.

Rad Mateja Otonija, oltarna slika *Navještenje sa svetim Rokom, svetim Ivanom Krstiteljem i Bogom Ocem* prenesena je iz ove crkve u crkvu jednakog imena u naseljenom dijelu Tugara. A u umsku crkvu postavljena je zamjenska slika, ručno oslikana kopija te su obnovljeni drveni oltar i predoltarnik. Konzervatorima je uspjele napraviti skladnu zamjenu, tako da je unutrašnjost crkve zadržala duh starog vremena.

Slika 1: *Navještenje sa svetim Rokom, svetim Antom, svetim Ivanom Krstiteljem i Bogom Ocem*

Slika s oltara *Navještenje sa svetim Rokom, svetim Antom, svetim Ivanom Krstiteljem i Bogom Ocem*, za koju je već navedeno da je prenesena i smještena u novijoj crkvi svetog Roka u Tugarama, sastavljena je iz četiri komada drveta, na vrhu lučno svedena. Slika je očišćena i konzervirana, rađeni su manji zahvati obnove boje. Konzervatori smatraju da je prvi i najuži dio drveta ustvari dio neke druge, nepoznate Otonijeve slike. Vidno je da je ovaj dio dodan, vjerojatno naknadno, uslijed oštećenja na obje slike. U vrhu slike prikazan je Bog Otac, desno Gospa a lijevo svetica bez atributa. Ispod, u prvom planu su sveti Roko, sveti Ante i arhanđel Mihael, svi sa svojim atributima. Na dodanoj dasci naslikan je nepoznati biskup, ručica koja drži krunicu, pa znamo da je dio pripadao motivu ružarija, i u dnu sasvim sitno naslikana princeza u pejzažu, iz motiva svetog Jure. Na slici ima svega što je slika-slikovnica mogla prikazati.

Svi Otonijevi drveni oltari, slike i predoltarnici u Tugarama u suglasju su s malim crkvama i malo svjetlosti što dopire kroz duboke prozore. Uspoređeni s mramornim oltarima što su u XVIII. stoljeću uvoženi iz talijanskih radionica, drveni oltari su iskrena stilska i materijalna mjera starih poljičkih crkvice.

U crkvi svete Kate Otoni je naslikao oltarnu sliku *Bogorodica Bezgrešnog začeca, sa svetim Antom i svetom Katarinom Aleksandrijskom*. Slika prikazuje Gospu s Djetetom s ikonografskim znacima Bezgrešnog začeca te svetu Katarinu i svetog Antu s atributima, rađena je na drvetu. Uslijed vremena drvo se razdvojilo na tri djela, pa se doima kao triptih u okviru, što ustvari nije. Naknadno su obavljani neki stolarski radovi za potrebe liturgije, ugrađen je tabernakul (lat. tabernaculum, šator, funkcija svetohraništa), pri čemu je na slici pri dnu izrezan jedan dio. Poslije ugradnje tabernakula nadograđeni su dijelovi ubacivanjem dva komada drveta, oslikani s dvije ljudske figure koje bi možda trebale predstavljati arhanđele. Ubačeni dijelovi nisu ni u kakvoj likovnoj vezi sa slikom, čine posve slučajni sklop.

Slika 2: *Bogorodica Bezgrešnog začeca sa svetim Antom i svetom Katarinom Aleksandrijskom*

Iz 1686. i 1688. godine potječu slike iz poljičkog sela Ostrvica. U crkvi svetog Nikole nalazi se slika Mateja Otonija *Bogorodica s Djetetom, sa svetom Jelenom, svetom Barbarom, svetim Nikolom, svetim Franom i svetim Antom*. Rađena je na platnu, polukružnog svoda, izduženog formata. U gornjem dijelu vidimo Gospu s malim Isusom, sjede u oblacima. U oblacima je i osam

anđeoskih glava koje ih okružuju, a dva anđela pridržavaju Gospinu krunu. Ovim ikonografskim motivom slika predstavlja i krunjenje Majke Božje. Dvije svete sa strana su u molitvenom stavu, odjeća i krune su u suglasju s Gospinim, pa se stvara izvjesna usklađenost. Tri sveca u donjem dijelu slike, sveti Nikola u sredini, sveti Ante i sveti Frano sa strana, naslikani su u svojim uobičajenim habitima, s uobičajenim simbolima. U dnu slike, u samom kutu vidljiv je skrušeni fratar, sveti Frano drži ruku nad njim u smislu blagoslova.

Slika 3: *Bogorodica s Djetetom, svetom Jelenom, svetom Barbarom, svetim Nikolom, svetim Franom i svetim Antom*

Druga slika u Ostrvici, isto u crkvi svetog Nikole, iz 1688., smještena je u glavni oltar, nosi naziv *Bogorodica od Presvetog Ružarija sa svetim Dominikom, svetom Barbarom, Ivanom Krstiteljem, svetim Franom i svetim Antom*. Po formatu je nešto različita, trokutnog svoda, oivičena s petnaest medaljona u kojima su naslikani prizori iz Žalosnog otajstva. Ispod trokutnog svoda vidimo Gospu s Isusom na ruci, stoji u oblaku iznad planinskih vrhova. Sa strane je sveti Dominik koji prima krunicu iz Gospine ruke, a sveta Barbara u arabeskoj odjeći sklapa ruke. Pri dnu slike prikazani su Ivan Krstitelj i sveti Ante, vidljivi do pojasa. Sveti Ante je s ljiljanom, ruke su mu vrlo graciozne. Na slici je natpis: V VRIME...GOSPODINA DON ANDRE CAREVICHIA, 168VIII.

Slika 4: *Bogorodica od Presvetog Ružarija sa svetim Dominikom, svetom Barbarom, Ivanom Krstiteljem i svetim Antom*

U Jesenicama u župnoj crkvi svetog Roka, nalazi se slika Mateja Otonija *Bogorodica od Presvetog Ružarija, sa svetim Dominikom i svetom Katarinom Sijenskom*, rađena na platnu. Ovičena je s petnaest malih slika s prizorima iz Žalosnog otajstva. Slike su medaljoni smješteni u kvadratne orube, za razliku od slike iz Ostrvice na kojoj su medaljoni i simbolično nanizani u krunicu. Medaljoni su jednakog sadržaja na obje slike. Sama glavna slika je lučnog svoda, a tema i kompozicija su jednake slici iz Ostrvice. Na ovoj slici Gospa je istaknuta izrazitim rubnim crtežom, za koji je moguće da je naknadno dodan, jer se ne potvrđuje na drugim Otonijevim slikama. Slikar je obje slike osmislio jednakim, na drugoj slici nedostaju sveti Ante i Ivan Krstitelj, a svetog Franu i svetu Barbaru zamijenio je svetim Dominikom i svetom Katarinom.

Slika 5: *Bogorodica od Presvetog Ružarija sa svetim Dominikom i svetom Katarinom Sijenskom*

Zaključuje se da je slikar radio po jednakom scenariju i jednakoj scenografiji. Moguće je postojanje slike na koju se ugledao dok je radio ove dvije slike. Teško je vjerovati da je mogao u glavi nositi misao o nekoj negdje viđenoj slici, i potom je jednako reproducirati u dva udaljena sela. Vjerojatnije je da je pred sobom imao knjigu u kojoj je bila iluminacija ove slike nekog drugog autora na kojeg se ugledao te zorno prenosio detalje. Da su knjige bile Otoniju dostupne potvrđuje učestalo ponavljanje knjige kao motiva na slikama. Na slici iz Jesenica čak su dvije knjige u kutovima i simbolički pridržavaju svece kao zamišljeni temelji. Knjiga se kao simbol u slikarstvu pojavljuje u XIII. stoljeću i predstavlja učenost, evanđelistima je atribut, predstavlja Novi zavjet, sveti Katarini Sijenskoj knjiga naglašava mudrost.

U poljičkom selu Dubrava, u kamenitom usjeku podno polja smještena je crkva svetog Arnira. Sveti Arnir (lat. *Rainerius*) rođen je oko 1100. godine u Romagni, a 1175. imenovan je za biskupa u Splitu. 1182. godine nadbiskup Arnir dolazi iz Splita u Poljica s namjerom da pregleda biskupijske posjede, te da obradivo zemljište u selu Dubrava stavi pod upravu Biskupije, na što je

smatrao da polaže pravo. Seljani ne prihvaćaju biskupske namete, iz čega nastaje sukob u kojem je nadbiskup Arnir smrtno stradao. Sudeći po mjestu ubojstva, nesretni povijesni događaj zbio se tijekom obilaska seoskog obradivog polja, kad su izazvani seljaci biskupa i pratnju zbili u tjesnac i kamenovali. Zbog smrti kamenovanjem sveti Arnir za atribute na ikonografskim prikazima ima kamenje. Na mjestu stvarnog ubojstva biskupija je sagradila crkvicu svetog Arnira, kao i još jednu kapelu u Splitu koja se danas nalazi unutar kapele Vojne bolnice. U novije vrijeme rađena je privatna obnova crkve u Dubravi, pri čemu su mještani, vjerojatno neupućeni u potrebu stručne konzervatorske procjene i obnove, sami obavili građevinske radove. Na uskom prilazu je popločana staza i zacementirani kameni usjeci što je promijenilo i narušilo izgled sure prirode. Sama crkvica je nestručno obnovljena, kameni zidovi su agresivno fugirani, a ispred crkve postavljene klupe kao na izletištu. U crkvi se, u vlažnim uvjetima, zadržao Otonijev predoltarnik, a slika *Bogorodica sa svetim Ivanom Krstiteljem i svetim Arnirom* je sklonjena. Poznato je da je na slici uz lik svetog Arnira natpis: ARNIR. Druga Otonijeva slika-triptih s trokutnom atikom *Gospa Snježna sa svetim Jurom, svetim Mihovilom i Bogom Ocem* je sklonjena i nedostupna pogledati. Ikonografski motiv Gospe Snježne (lat. *Santa Maria ad Nives*) Otoni je odabrao vjerojatno po narudžbi. Gospa Snježna štovana je i slavljena u mnogim crkvama Dalmacije i šireg zaleđa. Na Otonijevoj slici-triptihu prikazana je Gospa s anđelima i sa snijegom, a u pozadini je slikar dodao crkvu za koju se smatra da je crkva Santa Maria Maggiore, što bi se slagalo s vjerovanjem u legendu o Gospi Snježnoj. Kao dodatni motiv Otoni je uklopio i svetog Juru, jako bliskog i štovanog u Poljicima.

U crkvi svetog Roka u Docu Donjem na oltaru je Otonijeva slika *Bogorodica Bezgrešnog začeca sa svetim Jurom, svetim Rokom, svetim Sebastijanom i Bogom Ocem*. Ispod oltara danas je smješten dio drvenog predoltarnika oslikan likom svetog Roka u medaljonu. Oltarna slika je uokvirena u drveni

okvir, izrezbaren i oslikan. Rubni dio okvira izveden je u baroknom stilu, oštarih nepravilnih vitica i oslikan motivom stilizirane pužaste školjke. Atika i unutarnji dio okvira oslikani su floralnim uzorkom koji je čest na Otonijevim drvenim radovima. Slika je urađena Otonijevim uobičajenim načinom, pod polukružno rezanim svodom prikazan je Bog Otac i dvije kitnjaste glave anđela. U sredini slike je Gospa s Isusom, i dva anđela koji drže krunu nad Gospinom glavom. Isus na Gospinoj ruci naslikan je nerazmjerno mali. Sa strana su sveti Roko i sveti Sebastijan. Pri dnu je sveti Jure kao srednjovjekovni vitez u oklopu na propetom konju nad zmajem golemim oktopusom.

Slika 6: *Bogorodica Bezgrešnog začeća sa svetim Sebastijanom, svetim Jurom, svetim Rokom i Bogom Ocem*

Princeza sklopljenih ruku stoji u daljini. Krajolik nije dodan na sliku. Otoni je i u ovu sliku smjestio više svetačkih likova, dao im što više detalja uz obvezne atribute. U sliku je uvrstio i svetog Sebastijana zaštitnika od kuge i rana. Slika je potpisana, u dnu pored svetog Sebastijana stoji potpis MATE OTONI. Slici u dobrom smislu pridonosi drveni okvir, kao i dio sačuvanog predoltarnika. Stara slika se slaže s crkvom koja nije obnavljana u novije vrijeme, kao što nije rađeno ni pješčarenje ni fugiranje pročelja, pa se osjete duh i sklad prošlog vremena.

Otonijeve slike obiluju svetačkim likovima, često se likovi doimaju plošni i kolažirani, uglavnom su nevezani zajedničkom radnjom. Osim nekoliko slika u kojima se nalaze ogledanja na renesansno slikarstvo, Otonijeve slike prikazuju glavni ikonografski motiv te smotru nekoliko svetaca koji u toj likovnoj priči čine gardu Svete obitelji, ujedno to je i kompozicija slike. U nemogućnosti da svaki lik okarakterizira kroz svoje likovno umijeće, da umijećem stvori karakter lika, Otoni se drži plošnog prikaza sa standardnim ikonografskim atributima i okolini prihvatljivim ukrasima. Za razliku od slikara koji će u Poljičkoj kneževini slikati u XVIII. stoljeću, Otonijevo slikarstvo stilom pripada stoljeću u kojem nastaje.

3.2 Fedrigazzi

Akademik Radoslav Tomić devedesetih je godina u nekoliko radova razmotrio slike nepoznatog autora u Dalmaciji. Prve podatke o slikaru Fedrigazziju objavila je Nevenka Bezić Božić, 1992. godine, pronađene u Matičnoj knjizi Trogira, a ukazuju na rođenje dvoje djece slikara i supruge Angele, u godinama 1709. i 1712., i smrt jednog djeteta u 1714. Povjesničarka Bezić Božić utvrdila je da je Fedrigazzi živio u Trogiru od 1707. do 1714. godine, ali mu nije pripisala ni jednu određenu sliku. [2] Podatke iz nekoliko arhivskih dokumenata Matične knjige u Poreču objavila je Višnja Bralić. Ime slikara Fedrigazzija spominje se više puta u godinama od 1691. do 1708. u Poreču. Prvi je podatak iz Matične knjige o sklapanju braka s Angelom de Zorzi, djevojkom iz obitelji grčkog trgovca. Višnja Bralić je ovom slikaru pripisala značajan broj djela s područja Istre. [3] Stefano Alonsi, godine 1999. u monografiji o obitelji Alten u baroknoj umjetnosti Furlanije, objavljuje značajne podatke o Fedrigazziju, koji je radio kao dvorski slikar te obitelji. U arhivskim dokumentima se spominje 1693., 1694. i 1695. godine, u ugovorima za slikarske radove i isplatama. [15] Katalog Fedrigazzijevog ukupnog poznatog rada objavio je akademik Radoslav Tomić te broj pripisanih, postojećih slika

nije mali: u Italiji 3 slike, u Istri 11 slika, u Dalmaciji 25 slika. U Dalmaciji se slike nalaze u Trogiru, Splitu, Omišu, Kostanjama, Braču, Visu i Šibeniku.

U Kostanjama, selu Poljičke kneževine, u crkvi svetog Mihovila nalazi se jedna Fedrigazzijeva slika na platnu: *Bogorodica s Djetetom i Krštenje Krista*.

Slika 7: *Bogorodica s Djetetom i Krštenje Krista*

U ikonografskom smislu ovo je višeznačna slika. Prikazuje se krunjenje, anđeli nose krunu nad Gospinom glavom, zatim tu je i motiv Gospe od Karmela, Dijete u Gospinom naručju drži škapular (lat. *scapolare*, kapuljača, prema lat. *scapulea*, pleća) i prikaz glavne teme slike Krštenje Kristovo. Krist se na slici prikazuje dva puta, kao Dijete u Gospinom krilu, i kao krštenik s Ivanom Krstiteljem. U donjoj polovici slike u bližoj perspektivi, koju je slikar pokušao postići većim razmjerom figura, prikazuje Krista prekrizanih ruku i Ivana Krstitelja koji ga krsti vodom iz rijeke Jordan. Biblijska rijeka naslikana je kao potok koji se naslućuje u djeliću slike. Iza prizora krštenja naslikane su velike krošnje, plošno kao zavjesa. Slikar je pokušao prenijeti renesansni ugođaj kroz djelić pejzaža, kroz mekše, punije figure, te blagim poluprofilima lica i renesansnim nakošenim aureolama. Najviše je postigao u gornjem dijelu slike, Gospi i Djetetu je dao bliskost majke i djeteta. U sliku je unio i izrazitiju

svjetlost, kojom je postigao nešto renesansnog dojma. Ova slika nije datirana. Splitski nadbiskup Stjepan Cupilli posjetio je i posvetio kostanjsku crkvu svetog Mihovila 1711., te se može smatrati da je naručena i naslikana za tu prigodu. Kako je Fedrigazzi odabrao oponašati renesansu, a živio je dvjesto godina poslije? Mogući odgovor je u zahtjevima naručitelja iz sredine u kojoj je radio. Naručitelji su lako prihvaćali renesansno slikarstvo, a slikarstvo suvremenog zapadnog svijeta bilo im je potpuno nepoznato pa i neprihvatljivo. Slikarske sposobnosti Giovannija Francesca Fedrigazzija nisu bile dostatne da se odvaži na slikanje bez ugledanja i oponašanja.

3.3 Naldi

Filippo Naldi mletački je slikar iz XVIII. stoljeća. Njegov slikarski rad nalazi se u crkvama Dalmatinske zagore, u crkvama priobalnih mjesta južne Dalmacije i na otocima. U Poljicima, Sinju, Trilju, Imotskom radio je Naldi za poznate i nepoznate crkvene naručitelje. Portrete je radio za naručitelje iz bogatijih dalmatinskih gradova. Smatra se da je u Dalmaciju došao iz Firence, u službu mletačke vojske. Službovao je u Opuzenu kao zapovjednik luke, utvrde Fort Opus te se spominje u matičnim knjigama Opuzena. Poznato je da je u Opuzen došao prije 1756. godine, a da je umro prije 1783. godine, o čemu postoje pisani tragovi. [13] Naldijevim slikarstvom u Dalmaciji najtemeljitiše se bavi akademik Radoslav Tomić, povjesničar umjetnosti. Naldijeve slike nalaze se u crkvama i mjestima: Dobranje, Kučići, Katuni, Čaporice, Žeževica, Imotski, Slivno, Makarska, Drašnice, Vrgorac, Opuzen, Komin, Živogošće, Split, Žuljani, Trpanj, Kuna, Tomislavovac, Putnikovići, Račišće i Korčula. U Kostanjama u župnoj crkvi svetog Mihovila nalaze se dvije Naldijeve slike: *Gospa od Karmela sa svetim Jeronimom i svetim Rokom* i *Krštenje Krista s Gospom od Ružarija*. Obje su rađene tehnikom ulja na platnu i nastale su 1761. godine. U izboru motiva na obje slike Naldi se vodio svojim uobičajenim izborom, a po želji naručitelja dodavao je motive koji su na tom mjestu mogli

predstavljati određene poruke i stavove. Sve što se vidi na Naldijevim slikama djelo je dogovora s naručiteljem, usvojenog mišljenja i znanja slikarevog te edukativnih namjera. U slikarstvu Filippa Naldija za sve postoje razlozi. Slike koje je naslikao u Poljicima i u široj Zagori, ne nose osobine vremena u kojem su nastale niti mjesta iz kojeg slikar dolazi. Firentinsko slikarstvo osamnaestoga stoljeća nosi posve drugačija obilježja. Ako se smatra da je Naldi bio majstor-slikar sa drugim stalnim zanimanjem, jasno je da je svoje slike usklađivao s potrebama sredine za koju su naručene. Naldijeve slike su splet naručenih motiva i autorovih slikarskih mogućnosti. Ne znamo kako je Naldi počeo slikati, gdje su njegovi raniji radovi, kako je tekao njegov razvojni put majstora-slikara. Naldi je na doslovan način putnik kroz vrijeme, iz Venecije ili Firence polazi u vremenu baroka, i dolazi u Poljičku kneževinu u kojoj je još prerano i za romaniku. Poljica će tražiti koliko je moguće, i Naldi će dati koliko može.

Na slici *Gospa od Karmela sa svetim Jeronimom i svetim Rokom*, pod polukružnim svodom vidimo Gospu s Djetetom, okružuje ju osam anđela. U odnosu na svetog Jeronima i svetog Roka, Gospa i Isus su u nešto dubljoj perspektivi. Na Gospinoj glavi je nejasna kruna carskog oblika, a izraz lica blago bizantski, bijeli ovratnik na crvenoj arabeskno-floralnoj haljini, s plavim plaštem. Lijevo stopalo je otkriveno i boso, u desnoj ruci drži cvijet, bijelu ružicu. Lijevom rukom Gospa drži Isusa koji sjedi na kamenu ili možda oblaku na kojem sjedi i Gospa. Gospine ruke su tanke i graciozne. Na ovoj Naldijevoj slici Gospa nema nakita kojim ju je Naldi ukrašavao na mnogim svojim slikama u bogatijim gradovima Dalmacije. Je li to slučajnost? Ili je motive na slikama usklađivao s mogućnošću prihvaćanja budućih promatrača. Za siromašnu crkvu siromašnih Poljica bliska i razumljiva je Majka Isusova bez sjajnih uresa. Dok je u splitskoj ili korčulanskoj crkvi Gospa s prstenom posve prihvatljiva. Gospa, mali Isus i osam anđela težišno uporište nalaze u oblaku na sredini slike. Lijevo, niže od Gospe sjedi sveti Jeronim, gleda pravo u

promatrača, u krilu drži knjigu *Rimski misal* u koju piše, vidljiv je tekst naslovne stranice usporedno pisan latinicom i glagoljicom. Sveti Jeronim je sijed i sijede brade, haljina je crvena toga. Lijevo stoji sveti Roko, mlad, blagog lica, na ogrtaču ima motiv školjke. Pod nogama mu leži pas. Sa strane svetog Jeronima leži lav, uobičajeni atribut svetog Jeronima. Lav, nalik na ljutitog mačka gleda sa slike u promatrača ljudskim očima. Promatrač stječe dojam da lav ima lice čovjeka i krzno zvijeri. Lav je postao atributom svetog Jeronima jer je svetac bez imalo straha izvadio trn iz šape dolutale ranjene životinje koja je zatim postala svečev vjerni pratilac. Slika je potpisana: *F.N.P. anno 1761.*

Slika 8: *Krštenje Krista s Gospom od Ružarja*

Slika 9: *Gospa od Karmela sa svetim Jeronimom i svetim Rokom*

Druga slika iz crkve svetog Mihovila u Kostanju, *Krštenje Krista s Gospom od Ružarija*, sastoji se kao i prva od dva tematska dijela. Jednako je smještena pod polukružni svod, u mnoštvu oblaka sjedi Gospa i u krilu s lijeve strane drži Dijete koje ručicom dohvaća majčin veo. Oko Gospe i Djeteta lebdi osam anđela, jedan anđeo u ruci drži bijelu ružicu. Gospina je haljina izrazitog floralnog uzorka, ponovljenog motiva ruže. Kruna na glavi leži na bijeloj marami u pomalo venecijanskom stilu. Vidljivo je desno stopalo u antičkoj sandali. Sa strane po jedan veliki cedar s vidljivim korijenjem u ogoljeloj zemlji,

dočaravaju prirodu oko rijeke na kojoj je kršten Isus. U prvom planu Isus ili Čovjek stoji na kamenju u plitkoj vodi rijeke. U raskošnoj haljini, arabesknofloralnog uzorka, s plavim, bogatim plaštem. Položaj tijela je skrušen, a ruke sklopljene i fine. Ivan Krstitelj obavlja krštenje prepoznatljivim pokretom. Između njih stoji Janje. Na svitku oko križa u ruci Ivana Krstitelja čitljiv je natpis: *EVO JAGANAC BOXIYI FNP anno 1761*. Na slici se Isus prikazuje kao dijete i kao krštenik, što je u sakralnom slikarstvu još iz gotike čest način postizanja izrazitije narativnosti, jer bilo je potrebno jednoj slici dati što više sadržaja. Slika je potpisana: *F.N.P. anno 1761*.

Slika Filippa Naldija koju svakako treba spomenuti, a nalazi se izvan Poljica, je *Posljednji sud*. Smještena je u selu Katuni – Kreševo, u maloj crkvi Velike Gospe. I značajna je iz više razloga. Prvi značajan razlog je Naldijev hrabri izbor zahtjevne teme. Zatim je tu slikarska unesenost, i slikarski trud znatno različit od ostalih Naldijevih slika. I svakako, važno je spomenuti format slike: 236 x 412 cm, rađena je uljem na platnu.

Slika 10: *Posljednji sud*

Danas se crkva Velike Gospe nalazi do nove župne crkve. Staru crkvu, više puta obnavljanu, okružuju groblje i stoljetni čempresi. Slika Filippa Naldija, po datumu na slici zna se da je iz 1759. godine, postavljena na istočni zid, znatno je oštećena protokom vremena i vlagom stare crkve. Uokvirena je jednostavnim drvenim okvirom, velikog je formata koji se nije mogao postaviti iznad izlaznih vrata. Neobičnost je u nerazmjeru crkve i slike pa je upitno je li

slika od početka bila namijenjena ovom mjestu. Slika i crkva su uspostavile uzajamnu atmosferu i postale strukturalno neodvojive. Naldi je za sliku uzeo nešto bizantskog, nešto zapadnog i nešto osobnog viđenja Posljednjeg suda. Na nebeskom prijestolju sjedi Krist, raširenih ruku s vidljivim ranama, kao što se prikazuje u bizantskom slikarstvu. Pravi sjajni krug na nebu simbolizira uskrsnuće. Lijevo od Krista kleči Gospa u plavom plaštu i rukama sklopljenim u molitvu. Desno je arkandeo s mačem u jednoj i vagom u drugoj ruci. Ispod Krista u oblacima anđeli drže križ, veliku otvorenu knjigu i trubama pozivaju mrtve iz grobova. Visoko u nebesima slikar je osmislio raj. Na lijevoj strani raja su sveci, prepoznamo ih po atributima, stojeći kao velika vojska prate suđenje. S desne strane sjede svete, drže svoje atribute, obučene su raskošno pa se doimaju kao plemkinje. Pozadi među sveticama stoji jedan biskup, jedan viking i jedna crna svetica. Sa strana sjede četiri sveca bez atributa i pišu u otvorene knjige.

Naldijev *Posljednji sud*, iako smješten izvan Poljica, zavrijedio je da se razmotri zajedno s Naldijevim poljičkim slikama. Treba znati da su sela Katuni, Blato na Cetini, i Zadvarje ostala izvan granica Poljičke kneževine zbog položaja na lijevoj obali Cetine, te su bila teško branjiva u čestim vojnim i razbojničkim napadima. Granična sela na lijevoj strani Cetine spadaju u isti geografski i kulturološki krug kao i poljička sela.

4. Zaključak

Sakralna umjetnost ima svoje prirodno okruženje, mjesto na kojem je nastala ili mjesto kojem je namijenjena i kojem pripada. Suvremeni gledatelj obasut je morem likovnih djela, preko reprodukcija, televizije, interneta, medija kojima se izvanredno omogućuje gledanje nekog likovnog djela nastalog u prošlom vremenu i vezanom za određen prostor, kulturu, likovnu sredinu. Nemoguće je vidjeti sva likovna djela na izvorištu. Većina se upoznaje kroz obrazovanje,

posjete muzejima i izložbama ili kroz suvremeni prijenos informacija. Uslijed velike mogućnosti odvajanja likovnih djela iz njihove prvobitne sredine, a posebno djela srednjevjekovnih likovnih majstora čija je glavna likovna osobina naivnost, dolazi do odbacivanja djela kao likovno nedostatnog. Neophodna je neodvojivost ovakvih djela od mjesta njihovog nastanka i stoljetnog okruženja. Samo u svom izvornom okruženju ona objedinjuju svoju estetsko-likovnu i sadržajnu povezanost.

Otonijeve slike žive u poljičkim crkvama, s oltarima i oslikanim predoltarnicima, grubo građenim zidovima, osvjetljene kroz male prozore stvaraju nerazdvojivu zajednicu umjetnosti. Poljičko slikarstvo i arhitektura s mnoštvom pojedinosti sudjeluju u *gesamtkunstwerku*, tvore cjelovito umjetničko djelo. (Njem. *Gesamtkunstwerk* – cjelovito umjetničko djelo.) Naravno, umjetnost je neosporiva, može podnijeti analizu, propitivanje i mora izdržati vrijeme. Poljičke slike u nekoj galeriji, pored dobro ocijenjene umjetnosti, naišle bi na oštre procjene. Svi realni nedostaci Otonijeva slikarstva na svom izvišću postaju slikarski sadržaj zaklonjen čempresima i klesanim kamenom i postaju jedno djelo, slike stopljene s prirodom. Poljičko sakralno slikarstvo XVII. i XVIII. stoljeća svoj likovni značaj postiže u suživotu s okruženjem, poljičkim crkvama za koje je i nastalo.

Slika iz poljičke crkve i njezina fotografija u nekom katalogu nije ista slika. Od trenutka razdvajanja njihov sveobuhvatni izraz postaje različit. Ono što reprodukcija može pružiti puko je prenošenje sadržaja za dokumentarne potrebe. Poljičke sakralne slike žive svoj umjetnički značaj samo u simbiozi s poljičkim crkvama. Pogrešan je svaki pokušaj analize izvan te zajednice. Poznavanje poljičke povijesti, svih djelića narodnog života, pokušaj pronicanja u život pojedinog čovjeka, vodi do lakšeg prihvaćanja ovih slika. Samo viđene u pripadajućem okruženju one progovaraju svojim jezikom i prelaze granicu između zanatstva i umjetnosti. Već čitavo stoljeće gubi se to prirodno okruženje, nestaje prirodnog krajolika, stare građevine obnavljaju se na novi

način, i sve novo preuzima mjesto. U nerazumnosti propali su mnogi stari drveni oltari i oltarne slike. Nisu propali samo od siline protoka vremena, više od nebrige i uništavanja. Dalmatinska zagora posljednje je utočište tog loše ocijenjenog slikarstva. U crkvama starim i novim stare slike zamjenjuju se novom lošom umjetnošću kojoj nijedno vrijeme neće pomoći. Naravno, ima izuzetaka. Da ih nema umjetnost bi stala, ugasila se.

Svakako treba u Ostrvici vidjeti Otonijevu sliku ili *Posljednji sud* u crkvi do nove župne crkve u Kreševu – Katunima, selima do Poljica. U punom suglasju stara slika i kamena crkva čine cjelinu. Bez te slike kamena crkva bila bi samo ogoljena građevina stara nekoliko stoljeća. Slika oživljava protok stoljeća, vjere, nade i postojanja. Svaka nosi teret svog majstora, crkva nosi živi trag svog zidara, a slika svog latinskog slikara. O talijanskim slikarima koji su radili za poljičke crkve povjesničari umjetnosti našli su nešto podataka. Neki podaci su još uvijek nerasvijetljeni. Kako je Otoni dospio u Dalmaciju za sada nema nikakvog traga, kao ni njegovim slikama izvan Dalmacije. U mnogim poljičkim crkvama nalaze se slike nepoznatih majstora, a može se pretpostaviti da postoji i još slika poznatih slikara zaboravljenih u spremištima. Tako je 2012. godine u potkrovlju crkve u Kostanjama pronađena Fedrigazzijeva slika, ubrzo zatim obnovljena i izložena.

Treba ponoviti da su poljičke slike kroz stoljeća imale edukativnu zadaću. Kakva je danas zadaća suvremenog sakralnog slikarstva, i što danas jest sakralno slikarstvo? Ova pitanja otvaraju mogućnost budućih istraživanja.

Literatura

- [1] Biblija Stari i Novi zavjet, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1995.
- [2] Bezić-Božić, N., Majstori od IX. do XIX. stoljeća u Dalmaciji, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Split, 1999.

- [3] Bralić, V., Slikarski izvori i tokovi u Zbirci starih majstora: slike od 16. do 18.st., Zavičajni muzej Grada Rovinja, Split, 2005.
- [4] Burckardt, J., Kultura renesanse u Italiji, Matica hrvatska, Zagreb, 1953.
- [5] Croce, B., Estetika, Kosmos, Beograd, 1936.
- [6] Faure, E., Povijest umjetnosti; Umjetnost renesanse, Kultura, Zagreb, 1955.
- [7] Goluža, B., Povijest Crkve, TIM, Mostar, 1998.
- [8] Hofstaetter, H. H., Kasni srednji vijek, Otokar Keršovani, Rijeka, 1970.
- [9] Laušić, A., Postanak i razvitak Poljičke Kneževine do kraja XV. stoljeća, Magistarski rad, Filozofski fakultet, Zagreb, 1984.
- [10] Radić, S., Simbolika crteža, Akademija likovnih umjetnosti Sveučilišta u Mostaru, Široki Brijeg, 2017.
- [11] Tomić, R., Matej Otoni slikar u provinciji, Grad Omiš, Omiš, 1997.
- [12] Tomić, R., Slikar Filippo Naldi, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2006.
- [13] Tomić, R., Slikar Filippo Naldi II, Ars Adriatica II, (217-224), Zadar, 2012.
- [14] Tomić, R., Slikar Giovanni Francesco Fedrigazzi, Radovi Instituta za povijest umjetnosti br.37, (113-128), Zagreb, 2013.
- [15] Tomić, R., Slikar Mate Otoni Napoli, Institut za povijest umjetnosti, (103-116), Zagreb, 2014.
- [16] Tulić, D., Dvije nepoznate slike Filippa Naldija u Korčuli, Zbornik Dubrovačkih muzeja 3, (231-243), Dubrovnik, 2016.